

השפה הספרותית יא

חזרה קצרה

דברנו על כך שהרגש לא בא מרחוק אלא האמת נמצאת בתוכו, 'טוביה גויז בגויה'. דבר נוסף, שבעצם הרגש והעולם הפנימי של האדם, הם אלו שנותנים את התוקף לשכל ולמבנים ההרמוניים שלו. ואם לא יהיה לנו משהו שיתן תוקף לשכל, כל המבנים שלו עלולים ליפול למקום של ספקות גדולים.

הנושא הכללי שלנו הוא המדע הספרותי, המדע הנצרך. במדע הנצרך הדבר שנותן את התוקף הוא הרגש. הרגש לא בא בסוף התהליך השכלי כמו אצל האולטרהרציונליסט, אלא הרגש נמצא בהתחלה, הוא משהו שנמצא באישיות של האדם, שנותן לו את התחושה של האמת ואת התוקף לדברים. אפשר לומר שזה מעין פסיכואנליזה של האדם, אבל לא בקונטציה של פרויד, אלא במובן של המבנה האלוקי של האדם, צלם אלוקים.

ציורי חושך

בהמשך למה שדברנו בשיעורים האחרונים, על כך שהרגש והעולם הפנימי של האדם, הם אלו שנותנים את התוקף לשכל. נראה מקור נוסף, שמתאר זאת באופן שונה:

והנה ההגנות שישתמש בהם האדם להנצל מהחושך, שעל ידו יוכלו ציורי המציאות להכנס בנפשו בשיבוש. ומהם תוצאות להמון דמיונות רעות מזיקות ומפסידות, עד שלפעמים יגרמו גם כן פחד בהלה והזיקות בגוף ונפש, כי גם הפחד הוא המון מחשבות המתפרצות על הדעת, כאמור בחכמת שלמה. (החלק האחרון של הפסקה בברכות פרק שביעי, נג).

הרב מדבר כאן על ההגנה מפני החושך. חושך אלו ספקות וחולשות, כל מה שנותן לאדם תחושה שהוא מנותק ושאינן משמעות למה שהוא עושה ולמה שהוא מרגיש ומבין.

אפשר לומר שחושך אלו המזיקים שתוקפים את התודעה ואת הוודאות של האדם. הגמרא¹ מחלקת אותם, בחלוקה גסה, לשלושה סוגי מזיקים: נחש, עקרב, וחלומות. 'נחש' אלו מחשבות רציונליות ואידיאליות שתוקפות את האדם. 'עקרב' אלו חולשות יצריות. 'חלומות' אפשר לומר שאלו תופעות שקשורות לפוסטמודרניזם, שהכל נעשה חסר משמעות. האדם זקוק להגנות בשביל לעמוד מול כל המזיקים האלו.

¹ עין איה ברכות, פרק תשיעי, רמג.

אם נתבונן בדבר נראה שחלק גדול מהחיים שלנו בנוי על דברים שיוצרים אצלנו הכרח של שפלות ונמיכות, שמפרקת לנו את הגודל ואת הודאות, כגון כל מה שקשור לאכילה ולשירותים. אלו דברים שבאופן אובייקטיבי מקטינים אותנו, גם כשאדם לא נמצא במצב של חטא.

מול הדברים האלו אדם צריך להעמיד את הוודאות והתוקף. במדע זה פשוט, אחד ועוד אחד שווים שתיים – הכל בנוי על משפטים הגיוניים. אבל גם המשפטים האלו נסמכים על משהו שיצר אותם. לכן אנו צריכים למצוא את הדבר שנותן את התוקף למה שיצר אותם.

על ידי החושך 'יוכלו ציורי המציאות להיכנס בנפשו בשיבוש'. מדובר כאן שהאישיות של האדם לא בנויה בצורה נכונה. זה מעין ניתוח פסיכואנליטי של האדם, אבל לא במובן של פרויד, של התסביכים שיש לאדם עם העבר והרצון לשלוט, אלא הרבה מעבר לזה. מדובר שיש לאדם אישיות, האדם הוא הופעה אלוקית, וכדי לדעת איך אדם חושב ואיך הוא הגיע למסקנות שלו, צריכים לנתח איך האישיות שלו בנויה – ולפי זה נוכל לדעת אם הוא ניצול מהחושך. חושך הוא כשיצורי המציאות נמצאים אצלו בצורה משובשת, להציל את האדם מהחושך פירושו, שהוא יפגוש את המציאות בצורה נכונה.

הנושא כאן איננו רק המדע, אלא מדובר גם על החברה, איך האדם נפגש עם הזולת,² ואיך הוא יודע שהמפגש שלו עם המציאות הוא נכון, כנה ואמיתי. בשביל שהאדם יפגש עם המציאות בצורה נכונה הוא צריך לא רק כלים לוגיים, שזה פחות משמעותי, הוא צריך גם כלים נפשיים.

פחד ובהלה

הנקודה החשובה היא שאנחנו מדברים על המפגש האמיתי של האדם עם המציאות. במאמר 'מהות הכפירה' זה נקרא, 'המפגש האובייקטיבי' עם המציאות. הביטויים 'פחד' ו'בהלה', לא מתארים רק מצב נפשי מסובך שלא כדאי להיות בו, אלא הם מתארים מצב מדעי. כיוון שמדובר על מדע שלא נבנה במעבדה הסטרילית אלא ב'מעבדה הנפשית', אז גם המעבדה הנפשית צריכה לשמור על היגיינה. כאשר המרחב הנפשי יהיה הגייני, הוא יפגוש את המציאות בצורה נכונה.

הביטויים 'פחד' ו'בהלה' מתארים את הכישלון של התהליך. כשם שכדי לבחון נוסחה מדעית אדם מריץ את הנוסחה עם כל הנתונים במחשב, ואז אם ישנה טעות המחשב מודיע על טעות; כך במדע הספרותי, תחושות של 'פחד' ו'בהלה' מתארות משהו במגע שלנו

² עיין בעין איה ברכות, פרק תשיעי, סב.

עם המציאות לא נכון. אם אדם טועה במדע הרגיל, הוא יכול להמשיך לישון בנחת, אבל אם אדם טועה במגע שלו עם המציאות, הוא לא יכול להמשיך לישון, הוא לא נרדם, הוא מלא פחד ובהלה.

הנושא איננו פסיכולוגי במובן הטיפולי, אלא הנושא הוא מדעי, במובן שאדם פוגש את המציאות דרך החיים שלו.

בפעם שעברה תיארנו את ההרמוניה והאסתטיקה בתור תהליכים שדרכם אדם פוגש את המציאות, אלו הם הצדדים החיוביים של המַעֲבָר למציאות, כאן הרב מתאר את הפחד והבהלה שהם הצד השלילי של המַעֲבָר. המילים האלו באות לתאר את המגע שלנו עם האמת.

ההגנות

הנושא כאן הוא איך מגינים על התודעה שתהיה בריאה ונכונה. הקטסטרופה שנוצרה בתודעה האנושית בעקבות מלחמת העולם הראשונה והשניה, היא לא מעידה על האמת, אלא על האדם, שהאדם פגש את האמת בצורה לא נכונה. לכן האדם הגיע למה שאנחנו רואים, שהוא מין דמות פוסטמודרנית. זה תוצר של מגע לא נכון עם האמת.

אחרי שהרב הסביר לנו מהו חושך, נשאלת השאלה איך מונעים את החושך? ישנם שתי הגנות, הגנה טבעית והגנה מלאכותית.

הַגָּה ההגנות שישתמש בהן אדם להנצל מהחושך... הַגָּה הגנה טבעית והגנה מלאכותית. (שם).

הרב לא אומר שאין מה לעשות כיוון שזו המציאות ושיש חלל פנוי. אלא הרב אומר שאם אנחנו רואים חושך, צריך לחשוב מה עושים כדי שלא יהיה חושך – בגלל שהמציאות עצמה איננה חשוכה, המציאות שמחה ואופטימית.

הרבה פעמים מתארים את הרב כדמות שמחה ואופטימיות, אבל זה לא נובע ממשו נפשי, אלא מכך שהמציאות היא בריאה אלוקית והיא מלאה בשמחה ואופטימית. קשה לתאר שהקב"ה ברא עולם שבא לייסר אותנו, אלא הסיבה שאנחנו מתייסרים היא בגלל שהתודעות שלנו פוגשות את זה בצורה לא נכונה. אם אנחנו עצובים, או מלאים בבהלה ובחשש, זה סימן שיש לנו בעיה במפגש עם המציאות. המציאות עצמה היא חיובית והבעיה נמצאת אצלנו, לכן לא לקחת את החוויה שלנו ולהשליך אותה על המציאות ועל הקב"ה.

אז נכון, אנשים חווים חוויות קשות, גם היהודים עברו היסטוריה ארוכה של לפחות אלפים שנה ואף יותר, בהן עברו חוויות קשות, אבל הקב"ה עצמו לא הלך לאיבוד. אותו הדבר כאן, אם יש לנו בהלה ופחד, זה סימן שאנחנו פוגשים את העולם בצורה משובשת.

מלאכותיות

ההגנה המלאכותית היא האבוקה, שתגרש את החושך מחוג ידוע מוקף לו, ויוכל להסתכל בעין יפה על הנמצא אשר סביבו אבל עוד החושך ישופהו חוץ מחוגו, ואם לא יגיע לו הפסד קרוב בהיות הציור המשובש רחוק מחוגו, בכל זאת ציור משובש גם בהיותו בלתי פועל על הרגש והמעשה יש בו איזה הפסד. (שם).

המושג 'מלאכה' איננו כל כך מגונה, יש בו הרבה דברים טובים. למשל בהקשר להלכות שבת, המושג 'מלאכה' בא לתאר את חכמת האדם. ממילא כאשר נשאל מהי מלאכה? הדבר הבולט ביותר הוא, שהאדם בונה את המשכן. מלאכת 'אש' היא אולי המלאכה הכי מובחרת, הרב כותב שהיא כוח היצירה של האדם.³ האש היא לא רק במובן הדמיוני, שאדם לוקח שתי אבנים ומקיש אותן זו בזו ויוצאת אש, אלא כל מה שבא מהתהליך הספקולטיבי של האדם, התהליך שבו אדם מבין דבר מתוך דבר – זה כח הבינה.

בהתחלה הבינה מבינה שאם ניקח שתי אבנים ונקיש אותן תצא אש, אבל ככל שהיא מתפתחת היא יכולה להגיע לכל מה שהמדע המודרני חשף ועוד יחשוף. זה כוח היצירה של הבינה, שאדם מבין דבר מתוך דבר, הוא רואה דבר אחד ועל ידי הספקולציה והתהליך השכלי הוא יכול להסיק מסקנה ועל גביה הוא יסיק עוד מסקנה, ובסוף הוא יבנה את כל מה שהעולם המודרני יודע לעשות. כל זה נקרא מלאכה. מלאכה איננה מושג שבהכרח הוא שלילי. הוא מתחיל בבניית המשכן, ומגיע לכל מה שהמדע של העולם בנה.

הרב האמין במדע, האמין בכוח המלאכה ובכוח היצירה של האדם. רואים זאת גם כשמשנה מסביר למלאכים מדוע בשר ודם ראוי לקבל תורה יותר מהמלאכים.⁴ הוא אומר להם, שאם אין להם מלאכה הם לא יכולים לדעת מהי שבות. המושגים 'מלאכה' 'יצירה' ו'שבות' הם מעלה של האדם. לכן כשמדובר כאן על הגנה מלאכותית, לא מדובר על אשליה וגם לא מושג שלילי אחר, אלא ודאי שזה מושג אמיתי וחיובי שבונה את האדם.

³ עין איה ברכות, פרק שמיני, א; שבת, פרק ראשון, פז.

⁴ עין איה שבת, פרק תשיעי, ק.

הגנה מלאכותית היא המחשבה של האדם, העובדה שאדם חושב יכולה להציל אותו מדמיונות ומאשליות, זה כוח שערב לבריאות שלו.

כל עוד האדם היה כפרי, הוא היה צמית והיה משועבד לאדמה ולמקום שבו הוא נולד. כאשר הגיעה המהפכה התעשייתית היא בנתה את האדם והוציאה אותו מהשעבוד שלו. היא בנתה את המטרופולין המודרני, בו יש מרכזי ידע ומרכזי מחשבה, זוהי המלאכה והיא מגינה, מכיוון שאדם של ידע והבנה, הוא יותר בריא. ממש לא היה נחמד לחיות כאן לפני אלפיים שנים כשהאדם היה פרימיטיבי, הרב ממש לא רוצה לחזור לשם. לכן אף פעם הרב לא פוסל את המדע ואת החשיבה של האדם, הוא רק בא לתאר מאיפה זה מתחיל.

המחשבה הרציונלית לא יכולה להכיל את כל המציאות והיא לא יכולה להסביר את הדברים עצמם. וינרוט נשבר בגלל שהוא הולך רק עם הרציונליזם, לכן זה לא הלך לו. אבל כשהחשיבה לא באה להסביר את הדברים עצמם, אז היא צודקת – יש לה הרבה דברים נכונים ואמיתיים להגיד והיא פורחת ומצליחה. המחשבה הרציונלית לא יודעת להגיד מיהו האני ואפילו לא מהו טוב ומהו מוסר, אבל היא כן יכולה לבנות חברה מתוקנת ובריאיה. לכן ההגנה המלאכותית היא ודאי לא הכל, אבל היא כן הגנה.

ההגנה הזו נקראת אבוקה. האבוקה היא משל לאדם שנמצא בחושך ולא יודע לאן ללכת עד שמגיע השכל ואדם מבין איך מדליקים אור, ואז הוא יודע להנצל מהחושך. וכמו שהאבוקה מאירה רק למרחב הקרוב לאדם, כך ההגנה המלאכותית עוזרת רק 'בחוג ידוע ומוקף לו'.

אפשר לקחת את ההגנה המלאכותית גם מעבר לכיוון המדעי, היא יכולה להיות גם מוסר וערכים. כלומר, שיש ערך להיגיון האנושי הפשוט, לקונצנזוס, ואפשר לסמוך עליו. אמנם התחושות האנושיות אינן אומרות את האמת כולה, אבל הם ודאי יודעות להגיד כשיש משהו מעוות. זו הכוונה שהן מגינות בחוג ידוע ומוקף.

לפעמים דווקא אדם דתי יתנהג כחייזר במקומות האלו, בגלל שהוא איבד את ההיגיון הפשוט. יש לזה הרבה דוגמאות, כגון: מהי אהבה ומהו חסד. אצל האדם הדתי הדברים האלו יכולים להיות משובשים לגמרי. כיוון שכשאדם בא עם הכלי הרציונלי לעכל את המציאות, והוא מתיימר לדבר על אמיתות כוללות ואוניברסליות, זה לא הולך לו, ולא רק זה שזה לא הולך, הוא נעשה אדם אכזרי אדם שמתעלם מרגשות של אחרים, הוא כובש, דורס והורס. אבל אם אדם שומר על המקום שלו והוא מקבל את התוקף שלו ממקום אחר, אז הוא יודע לעשות הרבה דברים טובים, כולל ערכים ונורמות של מוסר ודרך ארץ.

'אבל עוד החושך ישופהו חוץ מחוגו'. כל מה שאמרנו למעלתו של השכל, הוא נכון, אבל עדיין יש חושך מסביב. כלומר בעומקים של המציאות עדיין יש רע, הנחש עדיין קיים.

ההגנה המלאכותית נותנת לנו דרכים נכונות איך לחיות. נעים לחיות בדמוקרטיה, הרבה יותר מאשר בתיאוקרטיה (לא משנה איזה רב'ה מנהל אותה ואם הוא חי או מת). דמוקרטיה היא מקום שיש בו זכויות אדם וערכים אנושיים פשוטים. אבל צריך לדעת שזה לא האמת כולה, שזה רק חלק קטן של האמת. הרע העמוק עדיין קיים ומולו מתנהלות המלחמות היותר קשות ועמוקות. אלו המלחמות שרוצות לתקן את העולם.

תחש

מלחמה שמכוונת אל הרע העמוק, נמצאת בסוגיה על התחש. מתוך כל המכסים של המשכן, המכסה הכי עליון היה של עורות תחשים. בגמרא⁵ כביכול מתלבטים אם היו לו שני קרניים מהצדדים, או קרן אחת במרכז והמסקנה שיש לו קרן אחת במצח. הרב מסביר שהקרן היא כלי המלחמה, לכן הקרן במרכז מורה על מלחמה מדעית, מלחמה על ערכים. במלחמה כזו הרע לא מופיע כמפלצת, אלא הוא מופיע באידיאולוגיות.

זה גם מה שהרב רוצה להגיד כאן, העובדה ש'בחוג הקרוב' אנחנו יודעים להסתדר, איננה מתקנת את העומקים שלנו, בהם שוכן הרע האמיתי. האנושות ניסתה להתעלם מהעומקים האלו באמצעות תהליכי חילון, אבל זה לא פותר את הבעיה. לא ניתן להכחיש את קיום עומקי הרע. הדבר הזה נכון מבחינה אנושית; אם נרים את הראש נראה שאנחנו חיים באי קטן של שפיות, עם ערכים של דמוקרטיה וליברליות, ומסביבנו מפלצות שרוצות להשמיד אותנו; אבל הוא נכון גם מבחינה רוחנית.

'ואם לא יגיע לו הפסד קרוב בהיות הציור המשובש רחוק מחוגו, בכל זאת ציור משובש גם בהיותו בלתי פועל על הרגש והמעשה יש בו איזה הפסד'. ההפסד העיקרי הוא בכך שהוא הורס את התשתית והיסוד של הכל.

סיכום ביניים

ההגנה המלאכותית איננה פלסטיק, הגנה מלאכותית היא כל מה שכוח היצירה של האדם יודעת לעשות, זו הבינה שמבינה דבר מתוך דבר. יש לכוח הזה ערך מאוד גדול, ניתן לבנות איתו משכן. אבל ההגנה המלאכותית היא עדיין לא הכל. החילוק בין ההגנה המלאכותית להגנה הטבעית, קצת דומה לחילוק בין האור הממלא לאור הסובב. האור

⁵ עין איה שבת, פרק שני, פא.

הממלא בנה לנו את המשכן, אבל ישנם עדיין בחינות יותר עמוקות שצריך להתמודד גם איתן, אבל לא בגלל זה צריך להגיע למסקנה שראוי לזרוק את האור הממלא.

אמנם ההגנה הטבעית היא מקפת את הנמצא בגבול חושיו כולו, היא הגנה טובה ובטוחה. (שם).

החוש שהרב מדבר עליו הוא לאו דווקא מה שאדם רואה, אלא הוא הכל – גם הלא מודע שנמצא בחלומות ובמיתוסים. כלומר אנחנו אחוזים ביש לא רק באופן מודע, אלא גם באופן לא מודע. צריך למצוא פתרון שיהווה הגנה גם למקומות האלו, למעמקים הקיומיים והפסיכולוגיים של האדם, כיוון ששם נמצאת הבעיה העיקרית.

על כן אבוקה, הגנה מלאכותית היא כשנים. ירח, שהיא הגנה טבעית כוללת, כשלשה. (שם).

שנים הכוונה שאדם אחד מלא בדמיונות וכשהוא מדבר עם אדם אחר, השני מסביר לו שהוא טועה, זה נקרא שנים. זוהי ההגנה של השכל, הוא מראה לאדם את השיבוש במה שהוא אומר, על ידי שהוא מבין אחרת. לכן ההגנה המלאכותית היא כמו שנים.

עד כאן עסקנו רק במשל, עכשיו הרב מסביר את זה מבחינה פנימית:

הדברים השכלים מגבילים את הדברים החושיים, על כן הגנת הטבע וההגנה המלאכותית נמצאת גם כן בחשכת הדיעות, כמו שנמצאות הנה בחושך של העדר האור המוחש בחוש הראות, ומקריהם דומים זה לזה. ההגנה המלאכותית נגד החושך של דיעות רעות בנוגע למוסריות, היא החכמה ההקישית הבנויה מהרכבת הקדמות עיוניות, שהם אמנם אין בידם למחות כליל כל רעיון מזיק ומהרס אשיות השלום הנפשי, אבל מועיל על כל פנים שלא יזיק דעת רע בפועל, כי על כל פנים בירור דברים של החלשת הכח המטעה יושג לעולם על פי הקישי הגיון ישר. זאת האבוקה, המורכבת מאורים בודדים להאיר את הלילה, שהיא כשנים.

אמנם ירח הוא האור הטבעי, חום הלב, בלבת אש יראת אלהים ואמונה תמימה טהורה כנסת ישראל נקרי' על שמך, א"ל קוב"ה לירח!. הדבקות האמתית בכנסת ישראל ובקבלת עול מלכות שמים, חום התמימות, אור הירח, אספקלריא דלא נהרא. זוהי כשלשה, המוחש

מהלב כל צל ציור רע וכל נדנוד מחשבה רעה, עד שאינו נראה ולא מזיק, כי "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי", "קודש ישראל לד'" ו"יעקב איש תם", "והנה ד' נצב עליו" לשמרו מהזבובים כמשל חז"ל בבראשית רבה, וכדברי העקידה שם. (שם).

אמונה פשוטה

בין השאר, רואים כאן שהרב חסיד של אמונה תמימה, של פשטות ותמימות. אבל בשונה משיטות אחרות, האמונה הפשוטה לא באה בסוף התהליך, כאשר אדם מפורק לגמרי מהשכל, ואז הוא מגיע להיות אדם פשוט. אלא אצל הרב האמונה הפשוטה היא תחילת התהליך, היא קשורה לארץ ישראל ולקדושה שבטבע.

הרב אומר שבאמת יש ערך להיות פשוט ותמים, להיות דבוק בכנסת ישראל. כמו שאומר בנפש החיים⁶ שצריך להתרגש רגע אחד לפני הלימוד, רגע אחד באמצע ורגע אחד בסוף.

הרב מדבר כאן על הרבה מושגים. האומה במובן ההיסטורי שלה, היא אחד הדברים המרכזיים אצל הרב – לחשוב ישראליות, להיות קשור לברית, לתשובה – אלו הדברים הכי ודאיים שיש. גם כשאדם נופל ונופל, כדאי לו להיות קשור לכנסת ישראל, כיוון שאין דבר יותר נדאי מהטוב שנמצא בכנסת ישראל.

הבאנו את המקור הזה בשביל להראות כיוון נוסף למדע נצרך. מדע נצרך הוא איך שהקב"ה מתחבר איתנו בתוך הצרכים הטבעיים שלנו.

נקודה טובה

נחזור למקור שראינו בפעם שעברה. ברקע אתייחס לשאלה שנשאלתי אחרי השיעור הקודם. השאלה הייתה שלכאורה הדברים שהרב אומר דומים מאוד לתורה של רבי נחמן⁷ על כך שיש בכל אדם נקודה טובה. [איך שמופיע בספר 'אזמרה'].

ר' נחמן מדבר על כך שתמיד אדם יכול למצוא בתוכו נקודה טובה, לא משנה איפה הוא נמצא. גם אם אדם יתבונן ויראה שזה מלוכלך, הוא ינקה את זה וימצא בתוכו את הנקודה הטובה, ואם אחר כך הוא יתבונן בזכוכית מגדלת ויראה שזה עדיין מלוכלך, הוא ינקה שוב ואחרי הרבה ניקיונות הוא ימצא נקודה טובה שהיא באמת נקודה טובה. הנקודה הטובה שהיא באמת טובה, היא הדבר שמתחיל להוציא את האדם מהקלקולים שבהם הוא נמצא.

⁶ נפש החיים, שער ד, פרקים ו-ט.

⁷ ליקוטי מוהר"ן, תורה רפב.

תמיד כשרוצים להבין שיטה, צריך לשאול מה המשמעות? מה זה אומר שאדם מחפש ובסוף הוא מוצא בעצמו נקודה טובה ומהנקודה הזו אדם מתחיל להחיות את עצמו?

ר' נחמן מסביר שקודם כל אדם מביט בעין טובה ומוצא באחר נקודה טובה. אחר כך הוא מוצא גם בעצמו נקודה טובה. מדרגה יותר גבוהה היא של החזן שיודע לקחת את הנקודות הטובות ולבנות מהן ניגון, והנקודה הכי גבוהה היא של הצדיק שיודע לכוון כל אדם למלמד שלו, למקום שאליו הוא שייך.

זה מזכיר גם את הסיפור על הכיסא.⁸ שמי שנמצא ליד הכיסא יכול להיות שדכן. שדכן פירושו לראות מלמעלה, משורש נשמות ישראל, את היופי שיש בכל אחד, וממילא הוא יכול לחבר אותם ולבנות מזה את המשכן.

לכאורה זה מאוד דומה למה שכתוב כאן:

המחשבות הקדושות בקדושה פנימית נצחית, בכל מקום שהן עומדות

עומדות הן בצביון ובמעלתן. (עין איה שבת, פרק תשיעי, מז).

לא שאנחנו עסוקים בליצור מחלוקות ולבטל שיטות אחרות, במצב של גאולה – 'אלו ואלו דברי אלוים חיים'. אבל אנחנו כן צריכים להבחין ולשים לב להבדלים בין השיטות. האם שתי שיטות מדברות על אותו דבר או לא?

דברים ארעיים ומוגבלים

רק דברים ארעיים ומוגבלים, דברי חפץ גופניים וזמניים, הם יפשוטו צורה עצמית ויפסדו מערכם, בהיות הנושא מתעלה למעלה עליונה מאותה המעלה שעמד עליה, בעת אשר נצטיירו הדברים בצורה הקטנה והפשוטה. אבל דברי האמת העליונים, אור ד', הארת היש האמיתי וזיו החיים האלהיים, כמו שבכל גודל שיהיו, עדיין לא הגיעו למדת גדלן, כי 'שמים לא זכו בעיניו', כן בכל קוטן שיהיו, אינם נפחתים מערכם. (שם)

כמו במקור הקודם, גם כאן, הרב מתאר את השיטה הנמוכה באופן חיובי. האדם היה צריך את ההשקפות האלו, הן אלו שעשו אותו ערכי ומוסרי. אבל התרבות האנושית מתפתחת ומגיעה למקומות חדשים, וכיום כבר ישנם ציורים חדשים. לפני מאתיים שנה, כשרצו להביא משל לעבודת ה', המשילו לנתינות למלך וצייתנות. אבל כיום הרעיונות כבר השתנו.

⁸ חיי מוהר"ן, אות פד. הכל סיפורי רבי נחמן, צבי מרק, עמ' 265.

יש כאלו שרוצים להחזיר את המשלים האלו גם היום. אחד הסיפורים על יהודי ליטאי שהיו לו טלית ותפילין מיוחדים, הוא לבש אותם כל היום והקפיד מאוד לשמור את המחשבות ולנהוג בהן בקדושה. יום אחד הגיע חסיד קוצקאי לבית המדרש סמוך לשקיעה, הוא ניגש אל אותו יהודי וביקש להניח את תפיליו, כיוון שטרם הספיק היום להניח תפילין ולהתפלל. אותו יהודי חשב לעצמו, 'כל ימי אני מקפיד על שמירתן של הטו"ת בקדושה ועכשיו אתן אותם לאותו חסיד שבא להתפלל רק בסוף היום?!'. אבל הלכה זו הלכה, יהודי צריך להניח תפילין, אי אפשר לעשות חכמות. חשב לעצמו 'לפחות אראה תפילה של חסיד'. אותו חסיד לקח את הטו"ת, הניחם, ובמקום להתחיל תפילתו, ניגש להתבונן בחלון. היהודי, כמעט יצאה דעתו, הרי כל ימיו הוא מקפיד לשמור מחשבתו בשעה שמניח טו"ת, וחסיד זה הולך להתבונן ברחוב(?) . לאחר עשר דקות של התבוננות בחלון, רץ אותו חסיד אל ארון הקודש, התפלל בחטף מספר דקות, וסיים תפילתו. אותו יהודי כמעט חתף את הטו"ת בזעם, אך לפתע הרגיש שהטלית ספוגה בדמעות. הוא הבין שיש כאן משהו מיוחד, והפציר בחסיד שיגלה לו מה סוד תפילתו. החסיד לקח אותו לחלון והראה לו קבוצת חיילים קוזקים שהסמל שלהם מצעיד אותם, ימין שמאל, ימינה פנה, עמוד דום, עמוד נוח. ומסביר לו החסיד בהתפעלות, 'הבט על קוזקים אלו, עומד לו סמל שיכור ונותן פקודות וראה זה פלא, כולם צועדים בסך לפי הפקודות. תתאר לך שיכור יותר גדול, המ"פ, איזו רעדה תהיה פה(?)!'. ואם יבוא השיכור הכי גדול, הקייסר, הם בכלל לא יעזו לזוז מרוב פחד. ואיך זה שאנחנו עומדים לפני הקב"ה ולא מצייתים לו'.

זה משל ציורי נפלא, אבל הוא מתאים למאה ה-17, או ה-18. היום אפילו הצבא לא בנוי ככה. לכן צריך להבין שרעיונות משתנים ולא צריך להדבק לציורים של צאר וקוזקים. זו הכוונה ש'הם יפשטו צורה עצמית ויפסדו מערכם, בהיות הנושא מתעלה למעלה עליונה מאותה המעלה שעמד עליה'. כמו שדברנו על הסובלימציה, שיש אבולוציה רוחנית, לפני מאתיים שנה זו הייתה אמירה מוסרית אמיתית, אבל עכשיו התפיסה הזו חסרת ערך, לחזור לשם זה אנכרוניזם, זה בלבול תקופות, וזה גם משפיל את האדם.

יכול להיות שיש אנשים שהיו מאוד אנושיים ונשבר להם מהכל, אז הם מוכנים לחזור לשם. יש הרבה חוזרים בתשובה כאלו. אבל אנחנו לא צריכים ללמוד מהם איך היה צריכה להראות. ככה למשל הרב עודד ניצני שמספר איך הוא גדל במשפחה של בטחוניסטים ובמלחמת יום הכיפורים הכל נשבר לו. אז הוא בטוח שהוא יודע מה זה בטחון ושאנחנו לא יכולים לספר לו מהו ביטחון. אבל הוא לא יודע מה זה ביטחון. היה לו

ציור והציור הזה התפרק – אז עכשיו הוא ציור מפורק. מכיוון שהוא מפורק הוא יכול להרשות לעצמו לחזור ארבע מאות שנה אחורה, אבל לא בטוח שזה נכון. הוא יכול לדבר נגד תפיסת ביטחון, רק בזכות שיש ביטחון במדינת ישראל, אחרת לא בטוח שהוא היה כאן.

'דברים ארעיים ומוגבלים' הם כמו מלאכה, אלו דברים שמשתנים ומתקדמים. אם תופסים אותם בפרופורציה הנכונה ניתן ליהנות מהם, אבל אם לוקחים כל חתיכה כזו ורואים אותה ככל העולם כולו, זה חורבן גדול.

דברי אמת עליונים

'אבל דברי האמת העליונים, אור ד', הארת היש האמיתי וזיו החיים האלהיים, כמו שבכל גודל שיהיו, עדיין לא הגיעו למדת גדלן, כי "שמים לא זכו בעיניו", כן בכל קוטן שיהיו, אינם נפחתיים מערכם'.

כמה שננסה לפאר את זה בשכל שלנו, עוד לא עשינו כלום ביחס לאמת האלוקית. זו הכוונה ששום אור תודעתי לא יכול להכיל את האין. יש כאן משהו שהוא מעבר ליכולת של האדם להגדיר אותו.

הנושא שלנו הוא הגרעין. הגרעין הוא אמת כזו שגם כשהיא הכי פתוחה ומשחררת והכי רחבה לא ניתן להגיד אותה, וגם כשהיא במצב הכי קטן לא ניתן להגיד אותה. כאן הרב רוצה להגיד שיש בתוך האדם מימד כזה, ששום הגדרה ושום מפעל ועשייה, לא יוכלו להגדיר אותו, וגם לא לפגוע בו. כמו המושג 'אני' – ברוך ה' שאנשים לא יודעים להגדיר אותו, אחרת הם היו עלולים גם לקלקל אותו. רק אדם שחי בעולם התופעות וההגדרות, אומר לעצמו 'מי אמר שיש כאן אני?', ואז הוא יכול לחוות כל נקודת זמן בנפרד. אדם כזה בנוי חתיכות חתיכות, מכיוון שהוא לא יודע להגדיר את המהות. אבל אדם שמתחיל מהחיים ולא מההגדרה, אין לו בעיה להגיד אני, והוא לא צריך להתייחס לכל חוויה כדבר נפרד. כשאנחנו שומעים אדם שבמקום להגיד 'אני באתי', הוא אומר 'החוויה הנוכחית הגיעה', אנחנו מיד מבינים שיש כאן אינטלקטואל חולה. לכן העובדה שהשכל לא יודע להגדיר את האני היא רווח גדול, אחרת הוא היה מכניס אותו לתוך הגדרה.

ויקטור פרנקל מספר⁹ על אמן שהיה מלא בחרדות ולא הצליח ליצור. במהלך הטיפול הוא שם לב שהבעיה של האמן הזה היא, שהוא מנסה להגדיר כל דבר. פרנקל אמר לו שהוא צריך לשחרר, ליצור מתוך ספונטניות, ואז היצירה תזרום מתוכו.

⁹ 'האל הלא-מודע', עמ' 35-36, הוצאת דביר, תשמ"ה.

כזה הוא האני, הוא משהו שאנחנו לא יודעים להגדיר אותו, אבל אם אנחנו נשחרר אותו הוא יהיה חופשי ואז הוא יצור ויכתוב. אדם מתחיל מהתובנה שהוא לא יודע להגדיר את עצמו, אבל הוא מנסה להבין ולתת לעצמו ביטוי, ואז ככל שהוא נותן יותר ביטויים, הוא יותר מצליח לחיות. האני של האדם יושב באמנות ובעולם הרגשי.

מה שחשוב לנו להבין כרגע הוא, שיש דבר שאנחנו לא יכולים לגעת בו, ושהעובדה שאנחנו לא יכולים לגעת בו לא אומרת שהוא רחוק ממנו, להיפך יכול להיות שהוא הכי קרוב אלינו, מכיוון שהוא אני ובזכותו אני יוצר וחושב. דווקא בגלל שאני משוחרר ולא מגדיר אותו, הוא נוכח. אותו הדבר 'הארת היש האמיתי וזיו החיים האלהיים, כמו שבכל גודל שיהיו, עדיין לא הגיעו למדת גדל' – האדם לא יכול להגדיר את הנקודה הזו, אבל לא בגלל זה נטען שזה לא קיים, זה כן קיים וככל שנשען על הנקודה הזו היא יותר תהיה נוכחת בתוכנו והיא יותר תפעל בנו.

הלב

והלב בשביב טהרתו, כשהוא פונה בחפצו הפנימי אל העריגה האלהית, יש בו כבר אור חיים מאור חכמה של מעלה, שכל ההצעות של הדרישות והמדעים לא יבאו כי אם לסמן את אותם הערכים, שבצורה חיה ועצמית, מונחים הם כבר באותו הלב התמים הדורש את אלהים, מחפץ טבעי, טהור, חפשי ועצמי. (שם).

שביב זו נקודה קטנה. זה באמת קצת דומה לנקודה טובה של ר' נחמן. וזה גם מתאים לתיאור של הגרעין, שממנו הכל יכול לצמוח מחדש.

אפשר לראות שיש כאן לב, ללב הזה יש חפץ, והוא פונה לערגה אלוקית.

אצל הרב, בלב לא שוכנת הנפש הבהמית, אלא בלב שוכנת הרוח, הרוח היא כוח היצירה ונקודת החופש של האדם. חשוב לשים לב להבדל: הלב איננו שביב נקודה טובה, אלא הוא מקום שיש בו חופש. הגרעין הוא גרעין של חיטה,¹⁰ החיטה קשורה לדעת.

ה'לב התמים' איננו אמונה פשוטה, הלב הוא עולם היצירה, עולם הרוח, המקום שבו האדם חופשי לחשוב ולהבין. כשיש לאדם את המקום הזה הוא יכול ליצור דברים חדשים, להיות מהפכן, להפוך את הלא־יש ליש.

¹⁰ בשיעור הקודם אמרנו שהוא גרעין של שעורה, שעורה היא מאכל בהמה, זה קשור לטבע שלנו. אבל הוא יכול להיות גם גרעין של חיטה. שתי הבחינות נכונות.

'מחפץ טבעי, טהור, חפשי ועצמי'. הנקודה החשובה היא שהלב הוא חופשי ועצמי. כשעם ישראל יצאו ממצרים הם לא הכירו את הפסיכולוגיה, שהרי אם היו להם פסיכולוגים, הם היו אומרים להם שהם לא יוכלו לצאת מעבדות מצרים, שכבר מגיל ילדות הם נמצאים במצב של סבל והם סוחבים על עצמם הרבה תיקים פסיכולוגיים. זה נכון שאם הם היו יודעים את התאוריות הפסיכולוגיות הם לא היו יוצאים, אבל הם לא ידעו והם יצאו מעבדות לחירות. הדבר שאיפשר להם לצאת מעבדות לחירות הוא הנקודה הזו של החופש שתמיד נשארת לאדם.

ההבדל בזה בין הרב לבין ר' נחמן גדול מאוד. לא מדובר על מעשה טוב שאדם עשה, אלא על עולם של רוח חופשית. גם אם אין באדם שום נקודה טובה, והוא בהמי מכף רגלו ועד ראשו, זה לא נמצא בלב, בלב יש לו עולם של יצירה, והוא חופשי.

כשאנחנו אומרים שיש לאדם עולם של רוח, שהוא נקודה חופשית שנמצאת בתוכו, הכוונה ליכולת שלו לחשוב, להבין, להיות תלמיד חכם. יש לאדם יכולת לחשוב ולהבין מכיוון שאין חלל פנוי שמפריד בינו לבין הקב"ה. לא כל כך פשוט להגיד את זה, כיוון שישנם עוד דברים, ישנם אורות שאין להם כלים, אבל בתוך כל המחשכים האלו, יש גרעין שהוא הלב התמים, והוא נותן לאדם את היכולת לחשוב ולהבין. יכול להיות שאותו גרעין חופשי שיש באדם, הוא גם זה שגרם לו להיכנס לגיהנום שבו הוא נמצא. אבל בכל זאת הוא נשאר חופשי.

אם כבר הזכרנו את עולם היצירה, הוא העולם בו האדם נבדל מהקב"ה – דבר זה איננו גריעותא, אלא מעליותא, הוא מאפשר לאדם ליצור. אפשר להגיד שעולם היצירה הוא הסובייקט של האדם. הזכרנו שכמו שלקב"ה יש אנוכי, גם בנו יש אנוכי, ובאנוכי הזה אי אפשר לגעת. העולם נברא בשביל עולם היצירה, שהוא הלב והבחירה החופשית.

הרב היה אמן של מילים, הוא היה יכול לבחור מילים אחרות, כמו 'שביב המעשה הטוב שעשיתי', או 'שביב שלא עשני גוי שבתוכי', אבל הוא בחר במילים אחרות 'והלב בשביב טהרתו'.

הנקודה האמצעית

אמנם אף על פי שהדברים הנמוכים בהשגת כל העם וציורם הנם תמיד עומדים במעלתם העליונה, אלא שההתקטנות היא רק קטנות כמותית, מכל מקום הרי הם דומים לערך הגרעין טרם שנצמח ממנו האילן השלם וכל הסתעפויותיו. (שם).

הגרעין הוא גם הנקודה הכי עליונה, הכתר, וגם הנקודה הכי תחתונה. גם כשאנחנו יורדים עד למטה, אנחנו מוצאים כתר. לכן היסוד של המלכות הוא תמיד באמצע, כיוון שהוא מגיע מהכתר, יורד עד למטה, ובמקומות הכי שפלים ונמוכים, גם יש נקודה של כתר. כתר הוא החופש וממנו ניתן להתחיל הכל מחדש.

הב אומר שדור כזה, שיכול לחשוב גם כשהוא נמצא במקומות הכי מלוכלכים, הוא סימן לגאולה.¹¹ זה קשור לפסוק 'אשרקה להם ואקבצם',¹² זו שירה הפוכה שמתחילה מהמקומות הכי רחוקים, והיא השירה שהכי מפארת את הקב"ה, כיוון שיש בה משהו מופלא.

איש עליון

ישנה בעיה קטנה: אם אנחנו אומרים שיש לאדם נקודה חופשית ושהוא יכול לחשוב, צריך לקחת בחשבון שזה יצור לנו יהדות ליברלית ועוד דברים מהסוג הזה. אבל לא בגלל זה נוותר על החופש. לא בגלל זה נהפוך כולנו לחיילים בתקופה של איזה צאר, ולא בגלל זה נלך להקים תיאוקרטיה של איזה רב'ה. נכון, יש מחיר, המחיר הוא שיש בחירה חופשית רעה, אבל אפשרי להפוך אותה לבחירה חופשית אלוהית. דבר זה דורש מחנכים מיוחדים, מחנכים שלא פועלים כדי לבטל את העצמיות של האדם, אלא שיוודעים לדבר עם העצמיות שלו ולרומם אותה. זה מה שהרב מתכוון במשפט הבא:

והם זקוקים לאיש עליון אשר יביא את הדברים שבישר הלב, המכוונים לאור אין סוף העליון ב"ה, אל מקורם העליון, ויפרחו אז בפאר הסתעפויותיהם ושריגי פרטיהם המראים את כחם. (שם).

'איש עליון' הוא מחנך כמו שתיארנו. הוא לא רוצה שיהיו חסידים שלו ויתנהגו כמוהו, הוא רוצה אנשים שיתמודדו איתו, שיתווכחו איתו, הוא רוצה לדבר איתם ולהסביר להם. מחנך הוא אדם שרוצה שהתלמידים ישנו את האופי של עצמם ולא שיתבטלו בפניו. לדבר כזה יש ערך עצום, כשהוא יצליח ואנשים יחיו את הכל בתור הרגשה פנימית, יהיה עולם של שירה אמיתית. כמו שהקב"ה חי את הכל בהרגשה פנימית, כך האדם יכיר את הכל מתוכו פנימה.

¹¹ מאמר 'הדור', עקבי הצאן.

¹² זכריה, י, ה. עיין בשיעור 'השפה הספרותית י', עמ' 14.

שאלה: מההסבר של הרב נראה שאין אמון במה שעובר על האדם, לכן אומרים שהוא לא טוב והוא צריך להשתנות.

תשובה: אין מה לעשות, אדם צריך להשתנות. להגיד לאדם כמה הוא מתוק, זה לא נקרא אמון, כיוון שזה משאיר אותו בזבל. אדם צריך להזיז את עצמו, לעזוב את בית אביו ואת מולדתו, לעזוב את כל מה שהוא מכיר ולהבין דברים חדשים. להגיד לאדם כזה דבר זה אמון גדול מאוד, זה נקרא לדבר ולשוחח.

להאמין באדם פירושו להגיד לו, 'נכון שאתה כל כך מתוק, אבל מתי כבר תהיה בן אדם?'. 'הקב"ה ברא אותך, אז איך אתה משתמש בכל מה שהוא נתן לך להיות מתוק-מטומטם?! תהיה אמיני, תהיה בן אדם, תהיה תלמיד חכם, תהיה דומה לקב"ה!'

להשתנות זה הדבר הכי טוב שיכול להיות, זה שונה מאוד מביטול. ביטול פירושו לא להאמין בבני אדם, הם יכולים להיות חיקוי של הצדיק אבל אין להם את העצמות שלו. ואילו כאן מדובר באמון שהאדם יכול לחשוב מחשבות גדולות, יכול להיות תלמיד חכם, להיות צדיק. האוצר של הצדיק לא בא מתוכו, אלא הוא בא מכנסת ישראל, לכן הוא שייך לכל עם ישראל ולא רק לפלוני ואלמוני. לכן הצדיק יושב ומצפה מתי כולם יהיו ברמה שלו.

אדם שכל הזמן יושב ומחפש את העצמיות שלו, הוא דומה לאסימון שחוק. לכן הוא צריך לקחת את האפשרות לחדש ולהשיג דברים שעד היום הוא עכשיו השיג. 'כנפי רוח', הכוונה לרוח, הרוח יכולה לחדש דברים.

כאשר בא האיש העליון ומביא את הדברים שביושר הלב 'אל מקורם העליון', הם 'פרחו אז בפאר הסתעפויותיהם'. כלומר עד עכשיו הקטינו ומעכו אותם, והאיש העליון פותח אותם, הוא מחזיר אותם למעלה שלהם. זה פירוש הביטוי 'להחזיר', זו הכוונה בפסוק שמשח השיב את דברי העם אל ה', הכוונה שהוא החזיר אותם למעלה שבה הם היו קודם.

חכם עדיף מנביא

יכול להיות שיש באדם מעלות אחרות שלא דורשות ממנו שינוי, אולי הנשמה והחיה. אבל עולם הרוח הוא מופלא בפני עצמו. כל בוקר אנחנו אומרים 'אלהי נשמת ביי',¹³ לפני הנשמה יש 'בי', 'בי' הוא עולם הרוח שיש בו צד שהוא הכי דומה לקב"ה. זה קשור גם לתורה שבעל פה ולבית המדרש.

¹³ תפילת השחר. עיין בעולת ראה א, עמ' סז.

נגיד את זה אחרת: למה 'חכם עדיף מנביא'? הרי ברור שנביא זה דבר יותר גדול מחכם, מכיוון שנביא הוא גם חכם. אבל יש דבר שעושה את החכם יותר גדול מהנביא. נבואה היא הזרמות נפשיות, היא קשורה לעולמות של אצילות. ואילו תלמיד חכם עליו נאמר 'עין לא ראתה אלוהים זולתך'.¹⁴ אז הנבואה נמצאת במקום של הדרגה, של עילה ועלול, ואילו תלמיד חכם לא קשור לזה, הוא נבדל, הוא נמצא בפני עצמו והוא דומה לקב"ה עצמו, לכן 'עין לא ראתה אלוקים זולתך'.

שאלה: אם הנקודה היא הנבדלות והחופש לחשוב, אז רוב החילונים נמצאים יותר קרוב לקב"ה בנקודה הזו?

תשובה: נכון. יכול להיות שזו הסיבה שרוב עם ישראל לא חוזר בתשובה, בגלל שהם לא רוצים להיכנס לאיזשהו סד דתי, זה מפריע להם, הם רוצים חופש ויצירה.

הרצ"ה אמר שאנחנו אומרים הלל ביום העצמאות על כך שהיה איזשהו יהודי שהחליט ללכת ולקים מדינה. הוא לא עשה הכנות ולא הלך למקווה, פשוט החליט להקים מדינה. אפשר להגיד שזה נורא ואיום, וזה באמת נורא ואיום, כיוון שזו כפירה. אבל יש בזה משהו גדול מאוד. יש עוד דוגמא כזו אצל בר כוכבא שאמר 'לא תסעוד ולא תכסוף', הרצ"ה אמר שזה משפט עמוק מאוד.

שעשועים

אננם חוץ מזה עוד לאלוה מילין, שהרי מתוך כל הגיון ומחשבה יוצאים סעיפים רבים, ונהרי נחלי חכמה שוטפים הם, בדרך תוצאה והופעה של חידוש, מכל ערך רוחני, וההתלדות הזאת של ההופעות החדשות שהם הם ילידי התוכנים הישנים השקועים במעמקי הנפש הישרה, הם צריכים לאמן גדול נאדר בקודש שיוציאם – באור קדשם, ביושר מעלתם ובפארם האלהי – אל הפועל. ואף כי הערכים המתחדשים אינם כלל אותם הערכים עצמם השרויים בלבות התמימים הקולעים אל היושר האלהי בתומת ישרתם, מכל מקום הם מתיחשים גם הם אליהם, מפני יחס הקרבה שבין האב והתולדה. (שם).

אפשר להסביר שאדם שכח את המעלה שלו והאיש העליון מוריד את האבק מהמדפים ומזכיר לו את מעלתו. כאן מגיע דבר נוסף, יש כאן התלדות, יש כאן ילדים, והם צריכים

¹⁴ עין איה ברכות, פרק חמישי, קכא.

לאמן. אמן הוא כינוי של הקב"ה כשהוא משתעשע עם התורה – 'ואהיה אצלו אמן ואהיה שעשועים יום יום' (משלי, ח, ל). שעשוע הוא כמו משחק של ילד קטן, הוא לא מודד רצף אירועים, אלא כל רגע בשבילו הוא שעשוע. שעשוע הוא ללא מטרה וללא תכלית. 'אמן גדול נהדר בקודש' מופיע ומחדש מתוך התכנים הישנים.

על כן הוצרכו באותו המאורע הגדול האלהי, מעמד הנשגב של מתן תורה, אלה שני הענינים: "וישב משה את דברי העם אל ד'", כמו שהם השיבם אל ד', העתיקם בעינם מגולמיותם קטנותם, אל צורת גדולתם, ונראו ונהרו אותם הרעיונות בעצמם, שהיו שרויים בלבבם של ישראל בתומתם, באורם האלהי הגלוי ברב עושר הוצאתם אל הפועל, והם הם הדברים עצמם, שנראו פשוטים וקטנים, נראו ענפים וגדולים, מרחבי שמים לא יכלכלום. ועוד זאת יתרה, אור מוליד אור, וזוהר מוליד זיו, וזיו מוליד זיו, וכן הלאה עד שלא לבד שעצם הדברים שבו אל ד' אלא באו לידי אותה מדריגת הגידול החידושי, עד שהיה מה להגיד מהם אומר חדש, "ויגד משה את דברי העם אל ד'". (שם).

יוצא כאן שהם כביכול לימדו את הקב"ה תורה, הם חידשו לו דבר שלא היה בו לפני כן.